

PSIXOLOGİYA

UOT 159.9:316.37

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ MENTALİTETİN FORMALAŞMASI ŞƏRTİ KİMİ

K.R.ƏLİYEVƏ, S.İ.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

aliyeva.semra@mail.ru

Məqalədə elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında mentallıq anlayışının məzmun və mahiyyətinin açılmasına təşəbbüs edilir. Bu məqsədlə “milli xarakter”, “mədəniyyətlərin konfigurasiyası”, “təməl şəxsiyyət”, “modal şəxsiyyət” və “mentallıq” anlayışlarının müqayisəli təhlili verilir. Qloballaşma zəminində müşahidə olunan “paradoksal vəziyyətin” neytrallaşdırılması istiqamətində mentalitetin formalaşmasının əsas şərtlərindən olan ailə tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsi və ona lazımı korreklər edilməsi təklif olunur.

Açar sözlər: mentallıq, milli xarakter, xalq ruhu, mentalitet, təməl şəxsiyyət

Araşdırdığımız problem çox mürəkkəb təbiətə malikdir və bu səbəbdən də onun öyrənilməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Həmin çətinliklər etnik psixoloji zəmində bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsini zəruri edir. Burada mühüm çətinliklərdən biri, heç şübhəsiz ki, ilk növbədə mentallıq anlayışının özünün təbiəti ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, bəzi ədəbiyyatlarda, hətta mentallıq termininin işlədilməsi və onun məzmun və mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsi istiqamətində müəyyən nəticəyə nail olmaq üçün qarşıya konkret olaraq belə bir sual qoyulur: “Milli xarakter, yoxsa mentallıq?”. Bu, heç də təsadüfi deyildir. Çünki bir çox müəlliflər hər bir xalqın, etnosun, millətin özünəməxsus xarakterə malik olması fikrini irəli sürür və bu istiqamətdə də müəyyən araşdırmalar aparırlar. Nəticədə isə elmi ədəbiyyatlarda yeni-yeni amorf terminlərin, anlayışların peyda olması üçün zəmin yaranmış olur. Həmin anlayış və terminlərin konkret olaraq nəyi ifadə etməsi ilə bağlı yekdil fikrin olmaması, bəzən isə bu fikirlərin birinin digəri ilə ziddiyyət təşkil etməsi tədqiqat planında ciddi çətinliyin yaranmasına gətirib çıxarır.

Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün “milli xarakter” anlayışı ilə bağlı elmi ədəbiyyatda əks olunmuş bəzi fikir və mülahizələrə diqqət yetirək.

İ.S.Konun fikrincə, ilkin olaraq xalqların həyat tərzini ifadə etmək məqsədi ilə təsviri anlayış qismində “milli xarakter”dən səyahətlərə dair ədəbiyyatlarda istifadə edilmişdir. Sonralar isə milli xarakter dedikdə bəzi müəlliflər temperamenti, digərləri şəxsiyyət əlamətlərini, üçüncülər sərvət meyillərini və s. nəzərdə tutmuşlar.

Qloballaşma zəminində bu günlərdə daha maraqlı bir tendensiyanın şahidi oluruq. Belə ki, bir tərəfdən bütün dünyada inteqrasiya prosesi güclənir, digər tərəfdən isə bu inteqrasiyanın təsiri ilə bağlı etnosentrizmin, milli qürur hissənin kəskinləşməsi və bu zəmində də, məişət, siyasi və hərbi münaqişələr baş verir. Bu, çox ciddi və paradoksal bir tendensiya. Sanki bu elə milliliklə, etnikliklə qloballığın və ya mentalıqla qloballığın paradoksudur. Hesab edirik ki, həmin paradoksal vəziyyətin yaranması səbəblərinin aşkara çıxarılması da məhz mentalığa, onun mahiyyətinin müəyyən edilməsinə bağlı bir məsələdir.

Qloballaşma ilə bağlı daha bir məqam diqqəti cəlb edir. Belə ki, qloballaşma prosesinin güclənməsi zəminində biz bu günlərdə daha tez-tez milli xarakter, milli fikir, milli ədəbiyyat və s. kimi ifadələr eşidirik. Təbii ki, bu ifadələrin konkret olaraq hansı mənə və məzmun kəsb etməsi ilə bağlı məsələ hər kəsi düşündürür. Amma həmin ifadələrin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı suala aydınlıq gətirmək o qədər də asan məsələ deyildir. Fikrimizin təsdiqi kimi Q.D.Qoçevin aşağıdakı fikirlərini iqtibas gətiririk. O, yazır: “Xalqın milli xarakteri, fikri, ədəbiyyatı – çox “hiyləgər” və çətin dərk edilə bilən “materiyadır”. Onun mövcudluğunu hiss edirsən, lakin onu sözlərlə ifadə etməyə çalışdıqda sanki buxarlandığını, əhəmiyyətsiz şeylərdən danışdığını və ona aid etdiyin xüsusiyyətlərin yalnız ona deyil, bütün xalqlara aid olduğunu görürsən. Bu təhlükədən qaçmaq olmaz, yalnız onları daim yadda saxlamaq və onlara qalib gəlmək deyil, onlarla mübarizə aparmaq olar” (5, 320). Burada əlavə şərhə ehtiyac görmürük. Sadəcə bir faktı qeyd etməliyik ki, mədəniyyətdə fərdin xüsusiyyətlərinin “tam patternlərini” müəyyən etmək üçün mədəni antropologiyada “mədəniyyətlərin konfigurasiyası”, “təməl şəxsiyyət”, “model şəxsiyyət” kimi yeni terminlər meydana gəlmişdir. Lakin bir müddətdən sonra tədqiqatçılar yenidən “milli xarakter” anlayışına müraciət etməyə başladılar. Amma indi də bununla bağlı müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur. Hətta vəziyyət o həddə çatıb ki, ümumiyyətlə, milli xarakterin mövcud olub-olmaması ilə bağlı məsələ sual altındadır. İndi bir çox müəlliflər (Berry J.W. və b.) məsələni bu şəkildə qoyurlar ki, hətta biri digərinə oxşar olan fərdləri də differensasiya edən milli xarakter dünyada bütün insanları birləşdirən şəxsiyyət elementlərindən “daha vacib” əlamətləridirmi?.

Bəzi müəlliflərin də (Stefanenko T. və b.) qeyd etdikləri kimi son zamanlar milli xarakter anlayışının ardınca “təməl şəxsiyyət” və “modal şəxsiyyət” anlayışları da tədricən psixoloji və eləcə də mədəni antropoloji ədəbiyyatların səhifələrindən yox olmaqdadır. Onların əvəzində etnik birliklərin psixoloji

xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün “mentallıq” anlayışı elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, etnopsixologiyanın təşəkkülünün ilk dövrlərində onun görkəmli nümayəndələri başqa ad altında olsa da, məhz mentallığı öyrənmişlər. Belə ki, onlardan bəziləri xalq ruhunun məzmununu kimi ümumi təsəvvürləri (V.Vundt), “Sosial təsəvvürləri” (F.Xsyu), digərləri isə “tipik kollektiv yaşantıları” (Q.Q.Şpet) öyrənmişlər. Fransız alimi L.Levi-Bryul hətta mentalite terminindən istifadə etmişdir.

Təəssüf doğuracaq bir məqam da ondan ibarətdir ki, “mentallıq” anlayışının özünün məzmun və mahiyyəti ilə bağlı da ümumin qəbul etdiyi vahid fikir yoxdur. Bəzən həmin anlayışın intuitiv olaraq tutulan məzmununa uyğun olaraq onu sadəcə təsvir etməklə kifayətlənirlər. “Mentallıq” adı altında kim nəyi başa düşürsə ona müvafiq də tədqiqat planı qurur. Bu isə təsadüfi deyildir. Çünki “mentallıq” etnosa bağlı anlayışdır və etnosun özü ilə əlaqədar da ümumin qəbul etdiyi yekdil fikir yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar ona coğrafi, digərləri sosial-iqtisadi, bir başqaları isə sosial qrup və s. kimi baxırlar.

Etnosa sosial-iqtisadi vahid kimi baxan müəlliflər etnosların mental-lıqlarının ayrılmasının mümkünlüyünü inkar edirlər. Yəni etnoslarda sabit təsəvvürlər sisteminin ayrılmasının mümkünlüyünü qəbul etmirlər.

Etnosa qrup kimi baxıldıqda isə vəziyyət dəyişir. Bu halda, etnosa məxsusluğun mühüm göstəricisi kimi həmin etnosa (qrupa) mənsubluğun dərk edilməsi ön plana keçir ki, bu səbəbdən bəzi müəlliflərin fikrincə, məhz mentallıq etnopsixoloji tədqiqatın əsası predmeti olmalıdır. Amma burada da bəzi çətinliklər meydana çıxır. Həmin çətinliklərdən ən mühüm olanı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məhz mentallıq termininin axıradək aydın ifadə olunması ilə bağlıdır. Bu mövqedən çıxış edərək müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, bu vəziyyət mentallıq terminindən geniş diapazonda istifadə etməyə və insan haqqında humanitar mühakimələri psixoloji təhlillə əlaqələndirməyə imkan vermir. Bu isə mentallığın tədqiqi zamanı eklektik üsullardan istifadəyə geniş meydan verməklə, əldə olunan nəticələrin birmənalı olmasına kölgə salır. Belə ki, müxtəlif ölkələrin psixoloq və etnoloqları belə eklektik üsullardan istifadə edərək mentallığı öyrənməyə cəhd edirlər. Son nəticədə isə onların mentallığı məhz milli xarakterə münqər etdikləri aydın olur. Təsadüfi deyildir, son dövrlərdə bu səpkidə nəşr olunan kitabların da (məs., “Rus mentallığı”, “İsveç mentallığı” və s.) sayı artmaqdadır. Həmin kitablarda müvafiq xalqların nümayəndələrinin şəxsiyyətlərarası əlaqə və münasibətlərdə təzahür etdirdikləri keyfiyyətlər ön plana çəkilir.

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, hansısa əlamətin yalnız müəyyən bir xalqa, etnosa aid edilməsi digərlərində həmin əlamətin olmaması anlamını vermir. Məsələn, hər kəs təsdiq edə bilər ki, Azərbaycan xalqı qonaqpərvər xalqdır. Təbii ki, kimsə deyə bilməz ki, başqa xalqlar qonaqpərvər deyildir və bu keyfiyyət yalnız azərbaycanlılara xas olan bir keyfiyyətdir. Yəni hansısa əlamətin müəyyən etnik birliyin sərvəti olması ilə bağlı fikrin qəbul edilməsi

yolverilməzdir. Bəs, burada yolverilən əsas olan nədir? Bu sualın cavabı kimi rus psixoloqu Q.Andreyeva yazır: “Söhbət heç də hansısa əlamətlər “yığı-nından” deyil, daha çox bu yığında bu və ya digər əlamətin ifadə olunması dərəcəsi, onun təzahür xüsusiyyətindən gedir” (7, 69). Göründüyü kimi, burada nə hansısa əlamətin unikallığından, nə də onların cəmindən danışılır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycan psixologiyasında da daha çox milli xarakterin öyrənilməsinə diqqət yetirilmiş və bəzi tədqiqatlar (Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə) aparılmışdır. Həmin tədqiqatlarda da milli xarakter anlayışına verilən izahlardakı fərqliliyə diqqət yetirilir və onun məzmun və mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilir. Bu istiqamətdə görkəmli Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.S.Bayramovun irəli sürdüyü fikir və mülahizələr diqqəti cəlb edir. O, yazır: “... etnik xarakter və ya “milli xarakter”, “psixi sima” anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir. “Psixi sima” anlayışı etnosa, yaxud bu və ya digər xalqa məxsus sabit psixi xüsusiyyətlərin məcmusudur. Yəni o, sabit etnik-psixoloji hadisə olub, adamların psixi həyatının dəyişkən müxtəlifliyində nisbi dəyişməzliyi ifadə edir. Elə etnik xarakterin də başlıca cəhəti həmin nisbi dəyişməzliyi nisbətən sabit ünsürləri əks etdirməsindədir (3, 69).

Göründüyü kimi, çox maraqlı fikirdir. Əslində, bu fikir “mentallıq”, “mentalitet” anlayışlarının məzmun və mahiyyətinin mühüm tərəfini əks etdirir. Mentalitetlə bağlı D.D.Polejeyevin fikirlərində də bu məqama xüsusi diqqət yetirilir: “Mental xüsusiyyətlər fərdin psixikasında və insanların davranışında insanın müəyyən etnosa, sosiuma və zamana məxsus olmasını təyin edən hansısa “konstantlar” kimi təzahür edir”.

Lakin bu “nisbi dəyişməzlik” nədən qaynaqlanır onların formalaşması şəraiti mexanizmləri necədir, struktur elementləri nələrdən ibarətdir və s. kimi suallar, təəssüf ki, açıq qalır. Hansı ki, cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər zamanı bu suallar, xüsusən də, insanların mental xüsusiyyətlərini, mentalitetin aksioloji strukturunu bilməmək və onları nəzərə almamaq ciddi fəsadlar doğura bilər.

Azərbaycan psixoloqu prof. R.Əliyev isə 2006-cı ildə nəşr etdirmiş olduğu “Mentalitet” adlı kitabında mövcud elmi ədəbiyyatın psixoloji təhlili əsasında “mentallıq” və “mentalitet” anlayışlarının fərqli tərəflərinə aydınlıq gətirməyə, eləcə də konkret həyati faktlara istinad edərək mentalitetin formalaşması ilə bağlı məsələni araşdırmağa çalışmış və maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür.

Yəni son zamanlar “mentalitet” anlayışının özü daha çox diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Bu isə təsadüfi deyildir. Çünki hər bir xalq özünün özgürlük tarixini, müasir durumunun xüsusiyyətlərini, gələcək perspektivlərini doğru-düzgün dərk etməyə ciddi ehtiyac duyar. Amma mentalitet fenomeninin birmənalı xarakter daşımaması həm bu ehtiyacın ödənilməsi, həm də onun tədqiqi istiqamətində xeyli çətinliklər yaradır (1, 7).

Mentalitetin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı məsələni müfəssəl surətdə araşdırmaq başqa bir yazımızın mövzusu olduğundan, burada onunla əlaqədar yalnız bəzi məqamlara diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Özünün məşhur zaraflatında sosioloq Yan Robertson müxtəlif xalqların üstünlük verdikləri dadlar barəsində misal gətirir və qarşıya belə bir sual qoyur: “Niyə amerikalılar şala cırcıramasını, zuluslar isə dəniz ilbizini yemirlər? Ona görə ki, onların psixologiyası fərqlidir?”. Bu suala “bəli” cavabı verilsə, onda bundan da maraqlı və bir qədər də çətin suallarla qarşılaşmalı olardıq. Məsələn, deyək ki, fransızlar dəniz ilbizini yeyirlər. Afrikalılar dəniz ilbizi yeyərlərsə, fransızlara oxşayarlarmı? Təbii ki, bu suala təsdiqedicə cavab vermək mənasız olardı. Problemin əsas cəhətlərinə aydınlıq gətirmək üçün rus psixoloqu Oleq Xuxlayev “Maqdonalds” restoranlar şəbəkəsi ilə bağlı maraqlı bir misal göstərir. Müəllif düzgün olaraq qeyd edir ki, “Maqdonalds” hazırda qloballaşmanın simvoludur. Dünyanın hər yerində hamburger və kartof frisini tapa bilərsən. Lakin müxtəlif ölkələrdə insanların “Maqdonalds”a nə üçün getdiklərinə diqqət etmək bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə az və ya çox dərəcədə kömək edə bilər. Əlbəttə, ilk baxışda burada qeyri-adi bir şey yoxdur. “Maqdonalds”a yemək üçün gedirlər. Amma burada diqqət çəkən başqa məqamlar da vardır. Belə ki, ABŞ-da bu əlüstü və ucuz qidalanma üçün restorandır. Yəni vaxta və pula qənaət olunur. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Rusiyada bu “xaricdə xoşbəxt həyat” simvolu idi. Azərbaycanda “Maqdonalds” görüş yeri və ya vaxtı öldürmək üçün olan bir yerdir. Ən maraqlısı isə bu restoranlar şəbəkəsinin yaponlar üçün hansı əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır. Yaponiyada “Maqdonalds”ın meydana çıxmasının təşəbbüsçüsü olan milyarder Fudjit yaponları inandırmağa çalışırdı ki, əgər onlar min il hamburger və kartof yesələr boyları uzun, dərilləri isə ağ olacaqdır. Daha doğrusu, qarabuğdayılardan sarınlara çevriləcəklər.

Müxtəlif xalqlarla əlaqədar bu misalda əksini tapmış məqamlarda özünü biruzə verən fərqlərin nə ilə bağlı olduğunu müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Şübhəsiz ki, insanlar üçün əsas və mühüm olan dəyərlərdir. Mədəniyyətdə də mühüm olan məhz elə budur. Lakin O.Xuxlayevin psixologiya jurnalında düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi insanlar həmişə onları ən sonda hiss edir, başa düşürlər.

Bu situasiyanı, adətən, aysberqlə müqayisə edirlər. Gəmidə ona yaxınlaşarkən biz yalnız onun suyun üstündə olan hissəsini görürük. Hansı ki, aysberqin daha böyük hissəsi suyun altında yerləşir və görünmür.

Müxtəlif ölkələrə səyahət edənlər orada hansısa plakatlar, rəmzlər, davranış ritualları və s. ilə rastlaşırlar. Yəni bunlar zahirdə olanlardır. Amma bu xüsusi simvolların, davranış rituallarının qaynaqlandığı mənbəni ilk baxışda sezmək mümkün deyildir. Hansı ki, onların hamısının, yəni müəyyən milli mədəniyyətə xas olan bu xarici görüntülərin əsasında məhz dəyərlər dayanır. Yuxarıda gətirdiyimiz misalda “Maqdonalds”a getmək, qidalanma görüntüsü ilə bağlı təəssürat yaratsa da, onun aysberqin suyun alt hissəsində olan görün-

məyən tərəfləri ayrı-ayrı xalqlar üçün müxtəlif dəyərləri (vaxta, pula qənaət, gözəllik və s. dəyərlər) özündə ehtiva edir.

Bəs, bu görünməyən, lakin xalqların müqayisəsi və eləcə də onların yaxınlaşması, etnoslararası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimi, milli və etnik zəmində baş verə biləcək münaqişələrin qarşısının alınması və eləcə də həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək biləcək həmin dəyərlər haradan qaynaqlanırlar və onları necə aşkara çıxarmaq olar?

Mədəniyyətlərin hansı parametrlərə görə bir-birindən fərqləndiyini şərh etməyə hesablanmış bir çox nəzəriyyələr vardır. Bizim mövzu ilə əlaqədar onlardan daha mühüm olanı ötən əsrin 70-ci illərində holland alimi Q.Hofsted tərəfindən təklif olunmuş nəzəriyyədir. 50 ölkədən eksperimentə cəlb olunmuş 6000-ə yaxın tədqiq olunanlardan əldə olunmuş nəticələrin təhlili əsasında Hofsted belə qənaətə gəlmişdir ki, mədəniyyətlə bağlı fərqləri mədəniyyətin dörd kateqoriya üzrə ölçülməsi vasitəsi ilə təsvir etmək olar. Həmin ölçülərdən biri həyati strategiyalara dair məsələnin həlli ilə əlaqədardır. Fikrimiz aydın olsun deyə Azərbaycan atalar sözlərindən bir neçəsinə diqqət yetirək: “Nağdı qoyub, nisyənin arxasınca qaçma”, “Bir əldə 2 qarpız tutmaq olmaz”, “Gördüyünü qoyub, görəcəyə getmə” və s. Bunlardan hər biri müəyyən həyati strategiyadır. Bunlar nəyi ifadə edir? Hesab olunur ki, bunlara əməl etməmək peşimançılıq yarada biləcək zəruri dəyişikliyə səbəb ola bilər. Gözlənilən dəyişikliyin bizdə həyəcan yaratmaması və eləcə də, sonrakı neqativ təsirlər haqqında düşüncələrimizin bizi üznməməsi üçün qeyd olunan atalar sözlərindəki strategiyaları nəzərə almalıyıq. Bu heç də bütün mədəniyyətlərdə belə deyil. Bu baxımdan mədəniyyətləri iki qrupa, növə ayırmaq olar: qeyri-müəyyənliyə qapalı (qeyri-müəyyənlikdən qaçan) və qeyri-müəyyənliyə açıq olan mədəniyyətlər (4, 198).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz atalar sözlərində ifadə olunan strategiyalar qeyri-müəyyənlikdən qaçan mədəniyyətlər üçün xarakterikdir. Buraya Azərbaycan da daxil olmaqla Rusiya, Almaniya, Fransa və eləcə də Cənubi Amerika ölkələrini aid etmək olar.

Qeyd olunan atalar sözlərindən birində qoyulan qadağanın digər tərəfinə diqqət yetirək. “Gördüyünü qoyub, görmədiyinin arxasınca getmə”. Görəcəyə gedilsə nə baş verər? Bəlkə görmədiyinin arxasınca getməklə yeni nəşə əldə etmək olar. Yəni dəyişikliyə, nəşə bir yenini əldə etmək imkanı kimi də baxmaq olar. Belə mədəniyyətlərdə qeyri-müəyyən, yeni, dərk olunmayan maraq doğurur. Qeyri-müəyyənlikdən qaçan mədəniyyətlərdə isə ümumin qəbul etdiyi normalar təhlükəsiz hesab olunur.

İstər ailədə, istərsə də məktəbdə uşaq hansısa bir mövzunu şərh edərkən bir balaca məzmunundan kənara çıxdıqda valideynlər və müəllimlər tərəfindən: “Özündən Amerika kəşf etmə”, “Kitabda necə yazılıb, elə də danış” və s. kimi iradları azmı eşidib? Yaxud da ailədə çox vaxt uşaq böyüklərin danışdıqlarına müdaxilə edəndə ona belə bir irad tuturlar ki, “uşaqsan uşaq işinə qarış”, “böyük danışanda, kiçik ağzına su alıb durar”. Hansısa bir məsələ barəsində

müzakirə açmaq istəyəndə, səsimizi qaldıraraq “bazar açmayın” deyirik (2, 150).

Hansı ki, qeyri-müəyyənliyə açıq olan mədəniyyətlərdə təhsildə “yaxşı müzakirə”, birmənalı olmayan problem, sual və məsələlərin aydın qoyulması mühüm dəyərlər hesab olunur.

Qirit Hofstedin mədəniyyətlərdəki fərqləri təsvir etmək üçün təklif etdiyi digər ölçü kateqoriyasının mahiyyətinin nədən ibarət olduğuna aydınlıq gətirmək üçün eyni hadisənin müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən fərqli interpretasiya edilməsini nümayiş etdirən bir eksperimentə baxaq. Alimlər eksperiment iştirakçılarında bir şəkildə təklif edirlər. Həmin şəkildə balıqlar dəstəsi suda üzürlər. Bir balıq isə bu dəstədən ayrı olmaqla tək üzür. Eksperiment iştirakçıları bu balığın balıqlar dəstəsindən ayrı şəkildə üzməsinin səbəbini izah etməlidirlər. Qərb mədəniyyətinin tipik nümunəsi olan amerikalılar bunu təkliyin xüsusiyyətləri ilə onun məqsədyönlülüüyü, liderliyə, müstəqilliyə can atması ilə izah etməyə meyilli olurlar. Şərq nümunəsi olan çinlilər isə qərb mentalitetini təmsil edənlərin əksinə olaraq, bunu tək balığın davranışına qrupun təsiri ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, tək balıq balıqlar dəstəsindən qovulmuş ola bildiyindən onlar tərəfindən təqib olunduğu üçün ayrıca üzür (6, 210).

Bəzi alimlər buna oxşar fərqlərin sivilizasiyanın lap başlanğıcından mentalitetdə qoyulduğunu hesab edirlər və bunu qədim dövlətlərin formalaşdığı ekoloji və iqtisadi şəraitlə bağlayırlar.

Lakin bu, mədəniyyətlərin ölçülməsinin çox mühüm kateqoriyasını özündə ehtiva edir və bütün müasir tədqiqatçılar da bu reallığı qəbul edir. Söhbət mədəniyyətlərin daha bir bölgüsündən (fərdiyyətçi və kollektivçi) gedir. Fərdiyyətçi mədəniyyətlərdə başlıca dəyər insanın özüdür, rəyidir, məkanıdır. Yəni fərdiyyətçi mədəniyyətlərdə şəxsiyyət unikalıdır. Kollektivçi mədəniyyətlərdə isə o qrupun bir hissəsidir. Hofsted fərdiyyətçiliyə “fərdlərin qrup, təşkilat və ya digər kollektivlərdən emosional asılı olmaması” anlamında baxır. Fərdiyyətçi mədəniyyətlərdə: davranışda sərbəstlik, mühakimə və düşüncədə müstəqillik, ətrafdakılar üzərində hökmranlıq və s. əsas dəyərlərdir. Kollektivçiliyin əsas mənası isə qrup maraqlarının şəxsi maraqlardan üstün olması, prioritet təşkil etməsidir.

Xeyli sayda Azərbaycan atalar sözləri vardır ki, kollektiv mədəniyyətə məxsusluğu özündə ehtiva edir: “Palaza bürün, elnən sürün”, “Hamı necə, sən də elə” və s.

Hofstedin təklif etdiyi ölçü kateqoriyalarının digər ikisi aşağıdakılardır: “Maskulinlik-feminlik”, “fərd və hakimiyyət arasında məsafə”. Əksər müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi fərdlə hakimiyyət arasındakı məsafə “Niyə bütün insanlar bərabər deyil?” məsələsinin həlli ilə bağlı aləm haqqında təsəvvürlərin əsas dəyərlərindən biridir. Qeyd olunur ki, burada yalnız iki cavab vardır: ona görə ki, “iş üçün belə lazımdır” və ya ona görə ki, “dünyanın düzümü, qaydası belədir”. O.Xuxlayevin fikrincə, birinci halda bu məsafənin yaxın, ikinci halda

isə uzaq olmasından söhbət gedir. Birinciyə misal olaraq Skandinaviya ölkələri nümunə göstərilir. Bu ölkələrdə baş nazirin bankomatın qarşısında növbəyə durmasına adi hal kimi baxılır. İşdən sonra o da digər insanlar kimidir. Amma Venessuelada belə deyil. Deyilənə görə, orada hətta prezidentə toxunmaq şəfali, müalicəvi bir hadisə hesab olunur.

Maskulinlik – nailiyyət, rasionallıq, pul qazanmaq və s. dəyərlərdir. Feminist dəyərlərə gəldikdə isə bu daha çox həyat məkanının əhəmiyyətliyiində, hisslər, düzgünlük və əlaqələrə açıq olmaqda təzahür edir.

Mədəniyyətlərin bütün bu ölçü kateqoriyalarında ehtiva olunan dəyərlərin, demək olar ki, əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə ailə tərbiyəsinə bağlıdır. Bu fikrə, azacıq da olsa, aydınlıq gətirmək üçün başqa bir eksperimentin nəticələrinə diqqət yetirək.

Eksperiment Kornelli Universitetinin əməkdaşı Ki Vonq tərəfindən aparılmışdır. O, uşaqların bu və ya digər təfəkkür tərzini, üslubunu mənimsəməsinin səbəblərini müəyyən etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə də, o, amerikalı və çinli anaların öz 3 yaşlı uşaqları ilə söhbətlərini təhlil etmişdir. Məlum olmuşdur ki, amerikalı analar çox vaxt onların nağıllarına şərh verərkən uşaqların xatirələrindən ayrı-ayrı detalları oraya əlavə etməklə, orada uşaqların iştirakını da nəzərə çarpdırırlar. Çinlilər isə bu dialoqda direktiv mövqe tuturlar. Onlar çox tez-tez cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalara istinad edirlər. Şübhəsiz ki, birinci halda uşaq şəxsi təcrübələrinin o hadisələrini yadda saxlayır ki, onlar onun unikallığını, müstəqillik hissini nəzərə çarpdırır. İkinci halda isə ana ilə söhbət uşağı qaydaları gözləməyə rəğbətləndirir, onu münasibətlərin ierarxiyasının aludəçisi edir, qrupa mənsubluq hissini inkişaf etdirir (8, 106).

Yuxarıda mədəniyyətin ölçülməsinin “fərdi-kollektiv” kateqoriyası haqqında danışarkən bu barədə qeyd etmişdik.

Aparılan tədqiqatdan o da aydın olur ki, mədəniyyətdən asılı olmayaraq öz uşaqları ilə baş vermiş hadisələri müzakirə edən anaların uşaqları hadisələri daha müfəssəl şəkildə yadda saxlayır və özlərinin də orada iştirakını nəzərə çarpdırır.

Yəni hansı dəyərlərin ön və ya arxa plana çəkilməsi ailə və ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərinə bağlıdır. Bu baxımdan da, deyə bilərik ki, ailə tərbiyəsi mentalitetin formalaşmasının əsas şərtlərindəndir.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, mentalitet dəyişməz deyildir və mentalitetə xas olan dəyərlərə zaman-zaman baxılmalı və cəmiyyətin, xalqın inkişafına səbəb olan, onu dünyanın öncül xalqları sırasına daşıya bilən dəyərlər qorunub saxlanılmalı, əksinə təsir edənlər isə aradan qaldırılmalıdır. Bunun üçün də bütövlükdə tərbiyə sistemində xüsusən də ailə tərbiyəsində müəyyən korrektələr edilməli və təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Dərslük. Bakı: “Qapp-Poliqraf” korporasiyası, 2003, 356 s.

2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996, 150 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiyanın müasir dövrdə əsas problemləri: ənənə və müasirlik. Bakı: BDU, 1996, 69 s.
4. Əliyev R. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 198 s.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: Академический проект, 1999, 320 с.
6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Учебник для студентов вузов: ЗАО. М.: Аспект-Пресс, 2014, 210 с.
7. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 1996, 69 с.
8. Психология N7-8 (32) II июль – август 2009, 106 с.

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ КАК УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ МЕНТАЛИТЕТА

К.Р.АЛИЕВА, С.И.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье предпринимается попытка раскрыть содержание и суть понятия ментальность на основе анализа научной литературы. С этой целью представлен сравнительный анализ понятий «национальный характер», «конфигурация культур», «основополагающая личность», «модальная личность» и «ментальность». Предлагается совершенствование семейного воспитания, являющегося одним из основных направлений формирования менталитета в направлении нейтрализации наблюдаемой на почве глобализации «парадоксальной ситуации» и внесения в него необходимых корректировок.

Ключевые слова: ментальность, национальный характер, народный дух, менталитет, фундаментальная личность

CHARACTERISTICS OF FAMILY UPBRINGING AS A PREREQUISITE OF THE FORMATION OF MORALITY

K.R.ALIYEVA, S.I.ALIYEVA

SUMMARY

The paper discloses the essence and the content of the notion of morality on the basis of analysis of scientific references. The notions of “national character”, “configuration of cultures”, “fundamental personality”, “modal personality” and “morality” are comparatively analyzed. It is proposed to perfect family upbringing that is a fundamental prerequisite of the formation of morality and make essential amendements to it in the framework of neutralization of “the paradoxal situation” in the context of globalizasion.

Key words: morality, national character, national spirit, mentality, fundamental personality